

ТЕМА 12. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

1. Політико-адміністративний устрій українських земель у складі Російської імперії

Внаслідок геополітичних змін в кінці XV III ст. українські землі увійшли до складу двох імперій – Російської та Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської імперії). В 80-х роках XVIII ст. на Лівобережній Україні були остаточно скасовані залишки української автономії (у 1781р. – полково-сотенний устрій, у 1783р. – перетворення козацьких полків у регулярні). У наслідок II та III поділів Польщі до Російської імперії перейшла Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля – у 1793 р., Берестейщина – у 1795 р.). В кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. російський уряд провів ряд заходів, спрямованих на повну інтеграцію українських земель у політичну та економічну систему імперії. Ці заходи передбачали уніфікацію адміністративно-територіального поділу, системи управління, законодавства на українських землях у відповідності до загальноросійських зразків. Іншим напрямком державної політики було активне поширення російської мови та культури. В рамках цієї політики у **1785 р. козацькій старшині були надані привілеї російського дворянства**. В 30-х рр. XIX ст. було ліквідовано самоуправління українських міст (засноване на Магдебурзькому праві), скасовано традиційне право (на основі литовських статутів). Протягом **1831–1835 рр. було остаточно встановлено загальноімперський адміністративний поділ на губернії та повіти**, згідно з яким українські землі у складі Російської імперії поділялись на **9 губерній** (Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Харківську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську). Як наслідок в Україні були остаточно встановлена загальноімперська система управління характерними ознаками якої були:

- повна централізація управління (вся влада на місцях зосереджувалась в руках губернаторів та генерал-губернаторів, як наслідок зростала роль армії та адміністративного апарату);
- відсутність місцевого самоуправління, виборних органів влади узагалі (на найнижчому рівні, в селах, правопорядок підтримували дворяни);
- контроль держави над культурним життям, жорстка цензура.

2. Участь українців в російських війнах

Мал. 1. Іван Котляревський.

Протягом 1806–1812 рр. тривала російсько-турецька війна, у якій українці безпосередньо брало участь. Багато українських солдатів було мобілізовано до російського війська. Війна закінчилася підписанням Бухарестського мирного договору у травні 1812 р. До Росії відійшла значна територія Бессарабії. **У 1812 р. тривала французько-російська війна.** У червні французька армія на чолі із Наполеоном Бонапартом вступила у російські володіння і розпочала марш на Москву. З усіх українських земель французька армія зайняла Західну Волинь. Українська шляхта й інтелігенція поділилася на два табори. Одні висловлювали неприховану радість і надії, що з приходом французів буде введено прогресивне законодавство й Україна стане автономною, а може й незалежною державою. Інші поставилися до приходу Наполеона негативно. Вони не вірили, що Франція визволить Україну з-під російської влади. Які ж були насправді плани у Наполеона по відношенню до України. Перш за все передбачалось, що прикордонні землі увійдуть до складу держав-союзників Франції. Так Крим і Чорноморське узбережжя мали відійти до Туреччини, Волинь до Австрії, а західноукраїнські землі – Герцогству Варшавському створеному у 1806 р. Більшу ж частину України Наполеон збирався поділити на три воєнно-адміністративні провінції (наполеоніди), на чолі яких стояли б його маршали. Українці, незадоволені такими планами, підтримало російську владу. Були сформовані козацькі кавалерійські полки (25 тис. осіб), до російської армії також увійшло близько 75 тис. ополченців. Слід відзначити, що серед добровольців було чимало й дворян, у тому числі батько відомого письменника Євгена Гребінки. Багато зробив для створення 5-го козацького полку на Полтавщині письменник **Іван Котляревський**. Самий же похід Наполеона Бонапарта зазнав поразки, а його армія у 1813 р. була розгромлена антифранцузькою коаліцією. Отож, українці

досить активно брали участь і у цій війні. Також, український народ безпосередньо мав причетність до таких війн: *Російсько-турецька 1828–1829 рр. і Кримська 1853–1856 рр.* Остання закінчилися підписанням у березні 1856 р. в Парижі мирного договору, за яким Росія втрачала право на власний флот і бази на Чорному морі. Молдавія разом із заселеною українцями Південною Бессарабією, а також Валахія поверталися під владу султанської Туреччини.

3. Соціально-економічний розвиток українських земель

Іншою особливістю цього періоду було існування *кріпосного права в сільському господарстві* (введено у 1783 р. на Лівобережжі, у 1796р. – на Півдні). В першій половині XIX ст. більше третини українських селян перебувало у кріпосницькій залежності від поміщиків (дворян-землевласників). Кріпосне право зобов'язувало селянина-кріпака виконувати певні повинності на користь поміщика за користування наданою поміщиком земельною ділянкою (наділом). В Україні, де природні умови були сприятливими для сільського господарства, повинності для кріпаків передбачали у першу чергу відбування панщини – робіт на поміщицькому полі. Панщина могла сягати 5 – 6 днів у тиждень. Крім того, поміщик мав право втручатися у особисте життя кріпаків, продавати чи обмінювати їх. Закріпачені селяни не мали право переселитись на нове місце без письмового дозволу поміщика. Інша – частина селян (державні селяни – держава була для них свого роду феодалом) були у кращому становищі. Хоча вони сплачували державі подушний податок, їм можна було вільно переселятись, вони мали більші земельні ділянки ніж кріпаки. Кріпосництво мало свої регіональні особливості. Тягарем для державних селян стало існування протягом *1817–1857 рр. військових поселень*, засновником яких був *Олексій Аракчаєв*. У військових поселеннях кожна селянська сім'я повинна була не лише займатися землеробством, але й одночасно утримувати 1–2 солдатів. На колонізованих землях Півдня України кріпаків було відносно небагато, на Правобережжі, навпаки, кріпацтво мало давні традиції. Саме в цьому регіоні антикріпосницька боротьба українських селян була найбільш активною. Кріпосне право негативно відбилося на розвитку сільського господарства. Хоча поміщики використовували безкоштовну кріпацьку працю, якість роботи кріпаків на панському полі була настільки низькою, що робила поміщицькі господарства малоефективними. Тим часом кріпаки не мали змоги ефективно обробити свої наділи, розміри яких були недостатніми для ведення ефективного господарства. Кріпацтво гальмувало розвиток промисловості. Адже кріпаки (більше третини сільського населення) були прикріплені до землі, тому не могли переселитись в міста та стати професійними робітниками. Як наслідок розвивалась переважно харчова промисловість, у першу чергу цукрова галузь. Підприємства розміщувалися

ближче до сировини – у селах, працювали на них переважно кріпаки, у перервах між сільгоспроботами, тому робота на фабриках часто мала сезонний характер. Важка промисловість була представлена тільки державним артилерійським заводом в Луганську. Тому в 50-х роках XIX ст. Україна залишалась відсталим аграрним регіоном Російської імперії. Наприклад, у 1856 р. загальна вартість промислової продукції в Україні становила 26,1 млн. крб., тобто на 12 млн. менше, ніж в одній лише Московській губернії.

4. Антикріпосницькі виступи на українських землях першої половини XIX ст.

Мал. 2. Устим Кармалюк.

Існування кріпацтва та військових поселень робило життя українського селянина нестерпним. Це у свою чергу викликало хвилю протестів та повстань, які дедалі більше ширилися українськими землями. Так у липні **1817 р.** повстали бузькі козаки на Херсонщині. Але вже у вересні того ж року повстання було придушено, а низку козаків заарештовано. Одним із найбільших повстань проти режиму військових поселень **вибухнуло у Чугуєві (Харківщина) в липні 1819 р.**, де поселенці відмовилися косити державне сіно для полкових коней. Проте і цих повсталих було розбито. У **1818–1820 рр.** селянські рухи охопили повіти Катеринославської губернії. Протягом **1832–1833 рр.** тривали виступи селян Харківщини, Чернігівщини та Херсонщини. Великий **селянський виступ тривав на Поділлі протягом 1813–1835 рр. очолював його Устим Кармалюк.** У лютому–квітні **1855 р. тривала «Київська козаччина».** Поштовхом до її початку став царський маніфест 29 січня 1855 р. про створення державного ополчення. Незабаром цей документ обріс народними чутками про те, що всі, хто запишеться в ополчення, стануть козаками і після участі в бойових діях одержать волю. Проте це була фікція, і згодом «Київська козаччина» переросла в масовий селянський рух, який охопив понад 400 сіл та нараховував близько 180 тис.

осіб. Лише за допомогою сили зброї царському уряду вдалося його придушити.

5. Масонство

У кінці XVIII ст. з Європи в Україну прийшов такий різновид суспільного руху, як масонство. Члени ордену масонів (від. англ.: каменярі) сповідували ідею Бога – Великого Майстра Всесвіту, про єдину людську спільноту: «Весь світ – це одна велика Республіка». Основне масонське *гасло*: «**Свобода, Рівність, Братерство**». Наприкінці XVIII ст. масонські ложі (гуртки) діяли в Житомирі, Одесі, Харкові, Полтаві, Львові. Членами лож були лікарі, архітектори, літератори, купці і навіть були представники старшинсько-шляхетських родин. Серед українських масонів поширювались ідеї слов'янської федерації, в якій українці були б рівними серед рівних. З **1817 р. в Одесі** почала діяти масонська ложа «**Понт Евксинський**» на чолі першою особою краю генерал-губернатором графом Олександром Лонжероном. Також в Одесі діяла ще така ложа як «Три царства природи», до якої входили онуки останнього гетьмана України Кирило й Петро Розумовські. Основний наголос на національних проблемах України робила полтавська ложа «**Любов до істини**» (1818–1819 рр.). До цієї ложі належали 20 осіб у тому числі **І. Котляревський, котрий у 1798 р. видав свою знамениту «Енеїду»** – перший твір написаний розмовною українською мовою. На базі цієї ложі у **1821 р.** утворилося таємне «**Малоросійське товариство**», на чолі якого був дворянин Переяславського повіту Полтавської губернії **Василь Лукашевич** (1783–1886 рр.). Також до товариства входили Олександр Величко, Петро Капніст, Іван Котляревський, Семен Кочубей і Василь Тарнавський. Відомою також була київська «**Ложа об'єднаних слов'ян**» (1818–1822 рр.). У 1822 р. царський уряд забороняє діяльність масонських лож, а їх учасники зазнають переслідування.

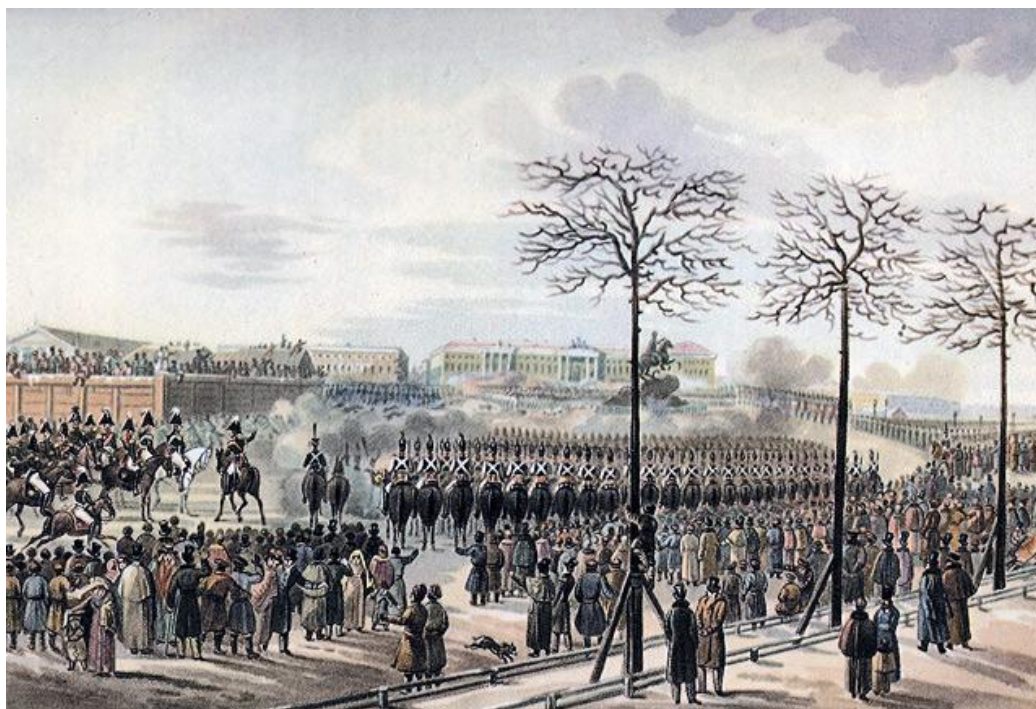
*Мал. 3. «Всевидяче Око» - масонський символ
на купюрі 1 долар США.*

Мал. 4. Символ вільних каменярів.

6. Декабристський рух

Декабристський (від назви місяця декабрь – грудень) рух зародився у середовищі військових. Під час закордонного походу проти наполеонівської Франції солдати і офіцери російської армії могли порівняти рівень розвитку західноєвропейських країн та Російської імперії. В середовищі офіцерів почала утверджуватися думка про необхідність реформ. Оскільки легальної опозиції в Російській імперії не могло бути, виникли таємні товариства – *«Союз порятунку» в Санкт-Петербурзі (1816 р.); «Союз благоденства» в Москві (1818 р.)*. В Україні розташовувався значний контингент російських військ. Тут служило багато опозиційно налаштованих офіцерів. **У 1821 р. на українських землях виникло «Південне товариство» з центром у Тульчині.** Очолив товариство **Павло Пестель**. Програмний документ Південного товариства отримав назву *«Руська правда»*. Основні положення цього документу: повалення самодержавства шляхом перевороту; Росія повинна стати унітарною республікою з поділом на 10 областей (Україна мала стати однією із областей, а Польща мала здобути незалежність); верховна законодавча влада має належати Народному вічу, виконавча – Державній думі, нагляд за виконанням законів – Верховному суду; скасування кріпосного права; свобода слова, друку і віросповідання. **У 1822 р. – в Санкт-Петербурзі виникло «Північне товариство».** Його програма викладена в *«Конституції» Микити Муравйова*. Згідно цього документу Росія повинна була стати конституційною монархією. Передбачався федеративний устрій і поділ на автономні штати (14 штатів і 2 області із самостійним управлінням). На території України планувалось створити дві автономії: – Чорноморський (столиця м. Київ) та Український (столиця м. Харків) федеральні штати. **У 1823 р. у Новограді-Волинському виникло Товариство об'єднаних слов'ян** на чолі з братами Борисовими, яке виступало за об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку. У 1825 р. воно об'єдналось з Південним товариством. Раптова смерть імператора Олександра I спонукала декабристів до рішучих дій. **14 грудня 1825 р. Північне товариство почало повстання у Петербурзі.** Проте, в наслідок поганої організації воно зазнало поразки. **29 грудня 1825 р. представники Південного товариства розпочали повстання Чернігівського піхотного полку.** Для агітації солдат був складений «Православний катехізис», в якому лунали заклики до повалення самодержавства і ліквідації кріпацтва. Повстання було придушено царськими військами. Більшість декабристів було заарештовано, п'ятеро керівників повстання – страчено, інші переважно заслані в Сибір і на Кавказ. Декабристи були загальноросійським революційним рухом, але їх ідеї та приклад надихнув українську інтелігенцію на створення національних політичних організацій.

Мал. 6. К. Кольман. Повстання 14 грудня 1825 року.

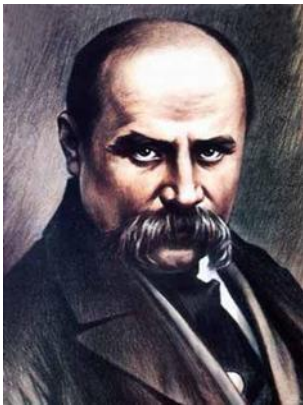
7. Польське повстання 1830–1831 рр.

Після Віденського конгресу 1814–1815 рр. значна частина польських територій увійшла до складу Російської імперії. Проте багато поляків не полишали надій на відновлення власної державності. Отож, після декабристського руху почалася активізація поляків на ниві відновлення незалежності Речі Посполитої. Так, протягом **1830–1831 рр. тривало польське повстання на чолі з І. Лелевелем**, яке почалося у листопаді 1830 р. у Варшаві (ще одна назва «*Листопадове*»). Польський сейм звернувся до населення Правобережної України із закликом до повстання. Проте українські селяни не підтримали визвольного руху поляків, оскільки вороже ставилися до поляків-поміщиків, а самі поміщики боялися повторення гайдамаччини. Розбіжності між повсталими та простим народом використав російський уряд, він пообіцяв селянам свободу за затримку повстанців та помилування тим хто здасться. Уже у **вересні 1831 р. повстання було придушено**.

8. Кирило-Мефодіївське братство

На початку 1840-х рр. центром національно-визвольного руху став Київ. У **1846–1847 рр. тут діяла перша суто українська таємна політична організація – Кирило-Мефодіївське товариство (братство)**. Серед її членів були **Микола Костомаров, Василь Білозерський, Микола Гулак, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко**. Програмними документами товариства були: «Статут слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», «Книга буття українського народу». Ідеологія Кирило-Мефодіївського товариства була синтезом ідей трьох рухів – українського автономістського,

польського демократичного і російського декабристського в Україні. Особливо сильним у діяльності руху було християнське спрямування. «Книга буття українського народу» давала цілковито самостійне бачення: український народ, найбільш пригноблений і зневажений, у той же час і найбільш волелюбний та демократичний, позбавить росіян деспотизму, а поляків – аристократизму. Ідеї слов'янської імперії із центром у Петербурзі вони протиставили ідею федеративної слов'янської республіки зі столицею у Києві. Діячі товариства мріяли про ліквідацію самодержавства та кріпосництва, встановлення республіки, введення демократичних свобод, широкий розвиток культурних та релігійних зв'язків на основі християнської моралі. У своїй практичній діяльності вони обмежувалися просвітницькою роботою: розповсюджували революційні твори Т. Шевченка та інших авторів, складали революційні прокламації, у яких закликали слов'ян до єдності в боротьбі з царизмом. В. Білозерський склав проект упровадження в Україні мережі початкових навчальних закладів. Збиралися кошти на видання популярних книг. П. Куліш написав перший український підручник, а також першу українську азбуку («кулішівку»). Що стосується питань досягнення політичних цілей, тут погляди членів товариства розходилися. Представники помірної ліберальної крили (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш) виступали за реалізацію програмних цілей шляхом реформ. Представники радикально-демократичної крили (М. Гулак, І. Посада, Т. Шевченко) виступали за необхідність народного повстання, встановлення республіки, вбивство царської сім'ї. Товариство проіснувало 14 місяців, але вже після доносу студента Олексія Петрова на початку квітня 1847 р. воно було розгромлено. Члени товариства були засуджені на заслання.

Мал. 7. Т. Шевченко.

Мал. 8. М. Костомаров.

Мал. 9. М. Гулак.

Мал. 10. П. Куліш.

Основні терміни, поняття, імена:

1772 р. – Перший поділ Речі Посполитої.

1793 р. – Другий поділ Речі Посполитої, приєднання до Російської імперії

Правобережної України.

1795 р. – Третій поділ Речі Посполитої, приєднання до Російської імперії Західної Волині.

1798 р. – вихід друком «Енеїди» Івана Котляревського.

1805 р. – створено Харківський університет.

1806–1812 рр. – російсько-турецька війна.

1812 р. – французько-російська війна.

1817 р. – ліквідовано Києво-Могилянську академію.

1818 р. – створення О. Павловським «Граматики малоросійського наречія...», в якій було вперше розроблено граматичну побудову української мови.

1819 р. – видання в Петербурзі грузинським князем М. Цертелєвим першої збірки українських історичних дум.

грудень 1825 р. – січень 1826 р. – повстання Чернігівського полку.

1827, 1834, 1849 рр. – видання трьох збірок українських народних пісень М.Максимовичем.

1828–1829 рр. – російсько-турецька війна.

1830–1831 рр. – Польське повстання.

1834 р. – створено Київський університет.

1841 р. – видання в Петербурзі україномовного альманаху «Ластівка».

1848 р. – селянська інвентарна реформа на Правобережній Україні.

1846–1847 рр. – діяльність Кирило-Мефодіївського братства.

Бантиш-Каменський Дмитро - історик та археограф, працював завідувачем канцелярії Київського військового губернаторства, автор "Истории Малой России".

Костомаров Микола - один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства, автор його програмних документів.

Котляревський Іван - учасник російсько-турецької війни 1806-1812 рр., у час російсько-французької війни ініціатор формування козацьких полків; член масонської ложі "Любов до істини", автор п'єси "Москаль-чарівник".

Маркевич Микола - історик, етнограф, фольклорист, автор п'ятитомної "Истории Малороссии", а також низки етнографічних праць.

Національна ідея - філософські, політичні, економічні та інші погляди, що об'єднують представників усіх соціальних верств населення заради досягнення мети, життєво важливої для всієї нації.

Національна еліта - найбільш підготовлена і згуртована меншість суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед нацією, і свої зусилля спрямовує на їх досягнення.

Національна меншина - частина соціально-етнічної спільноти, яка становить меншість відносно головної (панівної) нації (народності).

Національне відродження - процес пробудження і формування самосвідомості народу, що проявляється у розвитку його духовної культури, прагненні відтворити власне минуле, захисті свої окремішності.

Нація - історична спільнота людей, сформована на основі спільності території, мови, особливостей культури і характеру, економічних зв'язків.

Пестель Павло - очільник Південного товариства, автор "Руської правди".

Селяни-державні - особи, праця яких використовувалася здебільшого на мануфактурах.

Селяни-кріпаки - особи, особисто, соціально й економічно залежні від своїх поміщиків.

Селяни-місячники - особи, які не мали наділів і перебували на утриманні поміщиків.

Селяни-монастирські - особи, які обробляли угіддя релігійних інституцій, задля чого були прикріплені до монастирів чи церков.

Селяни-оброчні - селяни, які регулярно сплачували поміщикам грошовий податок і мали право на поселення в обраному місці.